

Lino Veljak

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, I. Lučića 3, HR-10000 Zagreb
veljak@yahoo.com

O korijenima marginalizacije filozofije na Mediteranu

Sažetak

U radu se tematizira Mediteran kao rodno mjesto filozofije (a ujedno i rodno mjesto zapadnjačke – ali ne samo zapadnjačke – kulture i duhovnosti), te se, nakon propitivanja međuodnosa između klimatskih, zemljopisnih i civilizacijskih faktora u procesu rađanja filozofije, ukazuje na višekratnu i višestruku marginalizaciju filozofije na području Mediterana. Filozofija je u više navrata marginalizirana zahvaljujući izvanjskim čimbenicima (marginalizacije do kojih je dolazilo s rimskim osvajanjem Grčke i helenskog svijeta, s Teodosijevim ukidanjem autonomne filozofije, s barbarizacijom Zapadnoga rimskog carstva, s trijumfom fundamentalističkog islama nad arapskom filozofijom, s turskim osvajanjima balkanskog Mediterana), ali i iznutra (renesansa, i sama eminentno mediteranskog karaktera, nije rezultirala trajnijom obnovom središnjeg mjesta Mediterana u procesu oblikovanja novovjekovne filozofije, već je novovjekovno filozofijsko stvaralaštvo u mediteranskom podneblju, uz rijetke iznimke, bilo na samom rubu svjetski relevantne filozofije). Zašto danas Mediteran u svjetskom atlasu ne znači nešto bitno više od Skandinavije? Ima li to veze s posustalošću duha Mediterana ili ovisi tek o izvanjskim uzrocima kontingentne naravi?

Ključne riječi

Mediteran, filozofija, korijeni, marginalizacija

Filozofija Zapada (ili zapadnjačka filozofija, što prema nekima znači: filozofija kao takva) započela je svoj povijesni hod na obalama Sredozemnog mora. Ako i jest istina da su i predsokratovci i Platon i Aristotel, zemljopisno gledano, živjeli i djelovali na Balkanu, jednako je toliko neosporno da je temeljna prostorna odrednica njihova djelovanja determinirana činjenicom bliskosti mora, činjenicom njihove pripadnosti Mediteranu. A nedvojbeno je i činjenica da počeci zapadnjačke filozofije nipošto nisu jednoznačno vezani uz Balkan, ali su bez ikakvih ostataka situirani u mediteranskom podneblju. Egipćani i Fenićani dali su čovječanstvu pismenost, Rimljani temelje vladavine prava, Arapi algebru... Mediteran, zahvaljujući osvajanjima Aleksandra Makedonskoga i uspostavljanju Rimskog imperija, predstavlja i rodno mjesto prvobitne globalizacije, političkoga, ekonomijskog, jezičnog i kulturnog objedinjavanja (tada poznatoga) svijeta u cjelinu. Nadalje, na Mediteranu, makar i u širem smislu, rađaju se i velike monoteističke religije (kako židovstvo tako i kršćanstvo), koje su bitno odredile značaj Europe i modernog svijeta. Djelomičnu iznimku čini islam (Arapski poluotok ipak ne pripada Mediteranu u strogom smislu), ali i islam je dobrim dijelom svoj procvat doživio upravo u mediteranskom podneblju, a u tom je prostoru i izvršio svoj utjecaj na zapadnjačku filozofiju, znanost, te općenito na duhovnost i kulturu Zapada. Konačno, i cjelokupna grčko-rimska kultura nastala je na Mediteranu; tomu valja priključiti i patrističku i (većim dijelom) skolastičku fazu oblikovanja

klasične filozofije i duhovnosti, kao i humanizam i renesansu, u kojima mnogi vide osvit novovjekovlja i moderne.

No, moramo se ograničiti na filozofiju. Valja ponoviti i naglasiti: od Talesa i Anaksimandra pa do Sokrata, Platona i Aristotela, preko helenističke filozofije i filozofiranja na latinskom i arapskom jeziku, prevođenja zagubljenih i zaboravljenih tekstova antičkih mislilaca (ponajprije Aristotela) s arapskoga na latinski, pa sve do početaka oblikovanja filozofijskog stvaralaštva na pučkim jezicima – rano i klasično razdoblje filozofije Zapada bez ostatka je situirano na Mediteranu i oko Mediterana. Filozofija nije u svakom trenutku bila u središtu duhovnosti i kulture u svakoj od političko-kulturnih tvorbi što su se javljale na Mediteranu, ali je mediteranska filozofija sve do novovjekovlja u apsolutnoj ili bar dominantnoj mjeri bila istoznačna s filozofijom kao takvom (a to je sasvim sigurno pod pretpostavkom da istočnjačke filozofije isključimo iz opsega pojma *filozofija*). Kako bilo, opći pojam koji bi legitimno smio obuhvaćati pojmove *grčka filozofija*, *helenistička filozofija*, *rimska filozofija*, *patristička filozofija*, *humanistička filozofija* i *renesansna filozofija*, kao i (najvećim dijelom) pojmove *skolastička filozofija* i *arapska* (ili, dijelom, *islamska*) *filozofija* može se imenovati terminom *mediteranska filozofija* ili *filozofija na Mediteranu*.

Ako raspravljamo o uzrocima zbog kojih se filozofija rodila baš na Mediteranu, nećemo moći mimoći ni opće uzroke koji su doveli do oblikovanja niza civilizacija u tom podneblju, ali – ne želimo li mehanicistički zaključivati kako se svugdje gdje ima obilja nužno javlja i filozofija – morat ćemo obratiti pozornost i na neke specifične momente. Tu prednjači uvid u uspostavljenu ravnotežu između srazmjerna obilja i neukinuta ustrajavanja na nužnosti odgovorna odnosa spram skrbi za opstanak. Učinak te ravnoteže jest *shole*, dokolica, u kojoj se posjednici viška slobodnog vremena ne prepuštaju (ili ne prepuštaju do kraja i bez ostatka) tupoglavu užitku tjelesnih blagodati, već aktivno i produhovljeno tragaju za onim dobrim i valjanim, što kao jedan od učinaka ima i filozofiju: filozofija se tu javlja kao svojevrsna kruna duhovne djelatnosti utemeljene na slijedenju motiva što proizlaze iz dvoznačnosti divljenja i čuđenja sadržanog u odgovarajućoj grčkoj riječi *thaumasein*. Filozofija je tu plod slobode koja se ne miri s nasljeđenim gotovim odgovorima na temeljna pitanja opstanka, a još manje s pučkim predrasudama i tzv. zdravim razumom kao vrhovnim mjerilom razlikovanja ispravnoga od neispravnog; umjesto da se neupitno slijede mnijenja otaca i razumnih ljudi, tu je na djelu traganje za samim pitanjima i njihovim pretpostavkama, te propitivanje samih temelja mogućnosti opstanka. Ne treba, međutim, podlijegati idealiziranoj slici grčke filozofije kao tobožnje kraljice grčke civilizacije i kulture. Bila je to jedna okrutna civilizacija, utemeljena na nasilju i pravu jačega, na robovlasništvu i patrijarhatu (što nipošto ne važi samo za spartansku inačicu grčke civilizacije). Stoga je filozofija Grcima bila sve prije negoli obožavana kraljica mudrosti, pa nije nikakvo čudo što su se Talesu podrugivali, Anaksagoru osudili na smrt (pa je posljednje godine svojega života proveo na jednom zabačenom otoku), jednako kao i Protagoru (koji se u bijegu i utopio), kao i Sokrata (koji je prihvatio dodijeljenu mu kaznu i ispio otrov); Platona su prodali u roblje, a Aristotel je svoje najplodnije godine proveo kao kućni učitelj sina barbarskog (istom heleniziranog kralja) Filipa Makedonskoga, i ta se činjenica što je Aristotel faktički bio kućni sluga uzima kao dokaz društvene afirmacije filozofije u antičkoj Grčkoj.

Zahvaljujući takvoj njezinoj afirmaciji (ali i nasljeđu Platonove popularnosti među mladim aristokratima), filozofija je postala neizostavnim dijelom op-

ćeg obrazovanja, što niti nastup kršćanstva nije doveo u pitanje. S rijetkim iznimkama, kakve najbolje reprezentira Tertulijan, rana se kršćanska teologija oblikuje na temelju metode raspravljanja koja se korijeni u filozofiji, koliko god apologetske rasprave bile više polemičkog tona negoli obilježene duhom dijaloga. Liceji i akademije su u helenističkom i rimskom svijetu opstali sve dok – zahvaljujući preobrazbi kršćanstva u državnu i općeobvezatnu religiju – u vrijeme cara Teodosija nisu ukinuti u ime uvjerenja da je država dužna nametati monopol apsolutne istine formulirane posredstvom dogme, pri čemu se filozofiji pridaje status služiteljice. No, i u tom nametnutom liku *ancillae theologiae* filozofija se, najočiglednije u razdoblju zrele skolastike (koja zemljopisno, doduše, nije više monopol Mediterana, ali težište joj i dalje leži na Mediteranu), uspijevala dovinuti do svojih vrhunskih dometa. Možda se ti dometi ne mogu uspoređivati s vrhuncima antičkog filozofiranja, ali nedvojbeno je da se može govoriti o kontinuitetu filozofije na Mediteranu, iako se težišta pomiču, pa se tako u jednom momentu baština grčke antike najživlje održava i razvija u islamiziranim i arabiziranim dijelovima Sredozemlja.

Zlatno razdoblje arapske filozofije dokrajčeno je zahvaljujući nametanju veoma rigidne interpretacije vjerskih istina islama. Nakon toga, s malobrojnim iznimkama (Ibn Haldun prije svih), arapski dio Mediterana nije dao nikakve značajnije doprinose svjetskoj filozofiji. Učinci uspostavljanja naznačene rigidne kontrole vjerski motiviranoga dogmatizma (u čemu su sadržane anticipativne forme islamskog fundamentalizma) nad arapskom filozofijom mogli bi se možda usporediti s učincima inkvizicije u katoličkom dijelu Mediterana, posebno u razdoblju protureformacije, dakle na izmaku renesanse. To je, naime, razdoblje kada se težište filozofije pomiče s Mediterana k sjevernijim dijelovima Europe. U razdoblju renesanse vodeća je svjetska sila bila smještena na Mediteranu. Riječ je, dakako, o Španjolskoj. U tim je vremenima Španjolska obogatila svjetsku kulturu vrhunskim književnim djelima, čiji su dosezi komplementarni njezinoj tadašnjoj vojno-političkoj ulozi, a zapažen je i njezin izrazit doprinos u drugim područjima umjetnosti. Istovremeno, međutim, Španjolska nije u osvit novovjekovlja svjetskoj filozofiji dala ništa više od Francisca Suareza. Moglo bi se postaviti pitanje o stupnju opravdanosti onog objašnjenja tog raskoraka koje upućuje na ulogu Inkvizicije u Španjolskoj, a posebice na stupanj rigidnosti inkvizicijskog iskorjenjivanja heterodoksije i slobodne misli u toj zemlji. Možda i nije opravdano postavljati jednoznačnu kauzalnu relaciju između izostajanja značajnijih postignuća u polju filozofije i krute strogosti španjolske inkvizicije, ali sasvim bi sigurno bilo neopravdano unaprijed osporavati neku povezanost između spomenute dvije jednostavno ustanovljive činjenice. Slično bi se moglo reći i za dekadenciju filozofije u Italiji, koja se vremenski podudara sa zaoštrenom politikom Inkvizicije u odnosu na filozofiju i filozofe u razdoblju protureformacije (kakva se očituje u spaljivanju Giordana Bruna i posmrtnih ostataka Markantuna De Dominisa). Netko će reći da filozofija na Apeninskom poluotoku više ne postiže vrhunske domete zato što se središte svijeta pomiče od Mediterana na Atlantik. No, zbog čega onda atlantska sila Španjolska ne daje ništa svjetskoj filozofiji i zbog čega marginalizirana Italija i nakon svoje marginalizacije daje svijetu nedostižna vrhunska djela u području likovne i glazbene umjetnosti?

Netko bi rekao da je signum marginalizacije Mediterana na zemljovidu svjetske filozofije René Descartes, odnosno činjenica da ni on niti drugi utemeljitelj novovjekovne filozofije u strogom smislu riječi (kako to konvencija hoće) Francis Bacon nisu na Mediteranu stekli dostojne nastavljače (ili kritičare, antitetičke mislioce, prevladavatelje). Nijedan od njih nije živio ni djelovao na Mediteranu. Nitko ih nije ni zvao u neku mediteransku zemlju, tako da je

Descartes, u svojoj domovini izložen sumnjama da ruši pravovjerje, prihvatio poziv švedske kraljice Kristine i otišao na daleki europski sjever. Ako je istinita legenda da je Descartesova prerana smrt uzrokovana njegovom nenaviklošću na oštru skandinavsku klimu i Kristininom škrtišću u pogledu troškova zagrijavanja prostorija u kojima je živio, onda bi bila opravdana i zlobna primjedba da se Kristininom škrtišću može objasniti zbog čega Švedska, unatoč svom svojem blagostanju i svojim značajnim dostignućima u književnosti (nedvojbeno je da je dio švedskih Nobelovih nagrada za književnost zaslužen!), umjetnosti i znanosti, na zemljovidu svjetske filozofije ne znači gotovo ništa: koliko je god Mediteran u novovjekovlju filozofijski marginalan, toliko je on ipak nadmoćan Skandinaviji.

Marginalizacija filozofije na Mediteranu, koja dolazi u razdoblju prijelaza renesanse u barok nije prva marginalizacija do koje u tom podneblju dolazi, ali ona sada više nije istoznačna s dekadencijom filozofije, nego znači ispadanje mediteranske filozofije iz glavnih tokova svjetske filozofije. Prva je marginalizacija filozofije na Mediteranu povezana s rimskim osvajanjem Grčke i helenskog svijeta. No, učinci te marginalizacije ograničuju se na opadanje razine filozofijskog mišljenja, a ne sežu do nekakvog gušenja same filozofije. Druga marginalizacija vezana je uz već spomenutu Teodosijevu zabranu nekršćanskih oblika filozofije. Ni ona ne dovodi do ukidanja filozofije, iako se tu filozofija profilira kao *ancilla theologiae*. Barbarska osvajanja Zapadnoga rimskog carstva zadala su težak udarac svim dimenzijama prosvjećenosti, pa tako i filozofiji, koja se ipak održava u skućenim samostanskim ambijentima. Trijumf rigidne interpretacije islama u arapskom svijetu rezultira marginalizacijom arapske sastavnice filozofije na Mediteranu, od koje se arapska filozofija nije oporavila do naših dana. Turska osvajanja istočnih dijelova Mediterana označavaju kraj bizantske filozofije: grčki je jezik zahvaljujući u tim osvajanjima sadržanoj korjenitoj marginalizaciji definitivno prestao igrati ulogu živoga jezika filozofije (dosezi obnove filozofije u modernoj Grčkoj daleko su od toga da bi se o novogrčkom moglo govoriti kao o relevantnom jeziku suvremene filozofije). I, konačno, na početku moderne epohe slijedi ona marginalizacija koja se podudara s krajem renesanse, a simbolizira ju Descartesov odlazak na sjever Europe. Rađanje europske novovjekovne filozofije podudara se s definitivnom filozofijskom marginalizacijom Mediterana.

Ukoliko se s visokim stupnjem vjerojatnosti smije tvrditi da je ta marginalizacija izravno povezana s reafirmacijom dogmatizma i s rigidnim prakticiranjem ideje duhovnog monopola, odnosno monopola na istinu i na valjano tumačenje istine, to ipak ne bi trebalo zasjeniti jednu drugu činjenicu: renesansna filozofija, eminentno mediteranskog karaktera, nije uspjela nametnuti europskoj filozofiji primat kvalitativnoga nad kvantitativnim. Matematika (u odlikovanom liku geometrije) nametnula se na početku novovjekovlja fizici, a fizika cjelini ljudskog znanja, spoznavanja i filozofijskog mišljenja. Aristotelovska fizika postaje s racionalizmom i empirizmom bitno zastarjelom, ono kvalitativno postaje sekundarnim, ako ne i svodivim na kombinacije kvantitativnih odredbi. Ako se aristotelovska fizika označi kao razlikovni moment mediteranske filozofije, a kartezijanska kvantifikacija svijeta kao bitan početak novovjekovne filozofije, onda bi se smjelo govoriti i o tomu da se marginalizacija filozofije na Mediteranu podudara s nadomještanjem kvalitativne paradigme klasične filozofije, rođene na Mediteranu, s kvantitativnom paradigmom novovjekovne filozofije situirane u sumornijim i za život nepovoljnijim podnebljima. Ne treba, uostalom, zaboraviti ni to da je jedan od otaca moderne kartezijanski utemeljene kvantificirajuće znanosti Mediteranac

Galilej. U tom bi se smislu moglo zaključiti da je marginalizacija filozofije na Mediteranu povezana s nadomještanjem paradigme primata kvalitativnog kvantitativnom paradigmom. Idemo li dalje, mogli bismo ustvrditi i da je marginalizacija filozofije na Mediteranu povezana s krajem klasične metafizike, s nadomještanjem klasičnih kozmocentričkih i teocentričkih paradigmi novovjekovnom antropocentričkom paradigmom, odnosno s afirmacijom tzv. metafizike subjektivnosti kao alternativom (ili lažnom alternativom?) klasičnim likovima metafizike.

No, i sam se antropocentrizam rodio na Mediteranu. Dovoljno je podsjetiti na Protagorinu odredbu čovjeka kao mjere svih stvari. S druge strane, osim metafizike subjektivnosti novovjekovna i, posebice, suvremena filozofija također se zbiva i u znaku kritike antropocentrizma, u znaku kritike metafizike subjektivnosti, te – ne bi valjalo smetnuti s uma – u znaku kritike metafizike kao takve, a ta je kritika rezultirala nizom, uspješnijih i manje uspješnih, uvjerljivijih ili manje uvjerljivih, smislenijih ili manje smislenih, pokušaja nadmašivanja metafizike. Slijedio bi zaključak da se ne može govoriti o jedinstvenom duhu Mediterana, kao što se ni novovjekovna, »postmediteranska« filozofija ne bi bezostatno i jednoznačno mogla svesti na nasljeđe Descartesa i Bacona, a ponajmanje na dominaciju antropocentrizma.

Kako bilo, središnji se tokovi svjetske filozofije nakon renesanse ne zbivaju na Mediteranu. No, ima tu još jedna dimenzija: Talijanski filozof iz 20. stoljeća, Nicola Abbagnano, po mnogim je interpretima spekulativniji mislilac od Martina Heideggera, kojemu je u svojim bitnim misaonim intencijama inače prilično blizak (ali bez ikakva izravnog utjecaja Heideggerove filozofije, tako da bi teza o Abbagnanu kao hajdegerovcu bila jednako smisljena kao i teza o Heideggeru kao Abbagnanovu sljedbeniku). A čak i u samoj Italiji Abbagnanovo djelo na razini recepcije i interpretacije ima marginalniji karakter od Heideggerova opusa. Kako to objasniti? Vjerojatno bi se moglo govoriti o kontingentnim uzrocima jedne takve automarginalizacije, koji bi upućivali na neke izvanfilozofijske motive. Jeftine retoričke doskočice ni tu nam, kao ni inače, neće isuviše pomoći. Ipak, pitanje koliko posustaje duh Mediterana (ako se o takvom duhu, s obzirom na mnogolikost njegovih inkarnacija uopće i smije govoriti), a koliko marginalizacija Mediterana ukazuje na opće posustajanje duha u svijetu na početku trećega tisućljeća – nije puko retoričko pitanje, već ono upućuje na nužnost daljnjeg promišljanja bitnih dimenzija onih problema koji leže u osnovi uvida u marginalizaciju filozofije na Mediteranu.

Lino Veljak

Über die Wurzeln der Marginalisierung der Philosophie
im Mittelmeerraum

Zusammenfassung

Der Mittelmeerraum stellt den Geburtsort der europäischen Philosophie dar. Die Philosophie wurde dort immer wieder marginalisiert, zuletzt nach dem Ende der Renaissance. In diesem Aufsatz werden die möglichen Ursachen dieser Marginalisierung hinterfragt. Diese war das Resultat des fortschreitenden christlichen und moslemischen Dogmatismus und der rigiden Kontrolle über die Philosophie. Doch die Geburt der neuzeitlichen Philosophie zeitigt auch eine Ablösung des dominanten Paradigmas durch die Priorität der Quantifizierung, was sowohl die neuzeitliche Wissenschaft als auch die Hauptlinie der neuzeitlichen und modernen Philosophie charakterisiert. Die Tatsache, dass N. Abbagnano auch in Italien eine sekundäre Rolle gegenüber M. Heidegger spielt, provoziert weitere Fragen über das Schicksal der Philosophie im Mittelmeerraum.

Schlüsselwörter

Mittelmeerraum, Philosophie, Wurzeln, Marginalisierung